

مسکن و محظوظ

شماره ۱۵۷ ♦ بهار ۹۶ ♦

بررسی جایگاه الگوی چهارصفه در سازمان فضایی معماری

مسکونی ناحیه گرم و خشک ایران

غلامحسین غلامی *، مجتبی کاویان **

۱۳۹۳/۰۱/۰۱

۱۳۹۴/۱۱/۱۸

تاریخ دریافت مقاله:

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده

از چهارصفه به عنوان کهن‌ترین الگوی معماری مسکونی در ایران، زیاد نام برده شده است. این الگوی ساختمانی صرف نظر از مباحث اقلیمی و سازه‌ای، از دیدگاه معناگرایی نیز از دوره باستان حائز اهمیت بوده و در نقوش و طرح‌های مختلف تکرار شده است. در معماری ایران، این الگو از بیانی خالص در آرایش فضایی نمونه‌های اویله به فضایی جزء در نمونه‌های تکامل‌یافته‌تر تبدیل می‌گردد و به این ترتیب الگوهای متنوع فضایی در خانه‌ها و کوشک‌ها را شامل می‌شود. این مقاله با هدف تبیین اهمیت و گستردگی کاربرد الگوی چهارصفه در معماری مسکونی ایران تدوین شده است و بر این اساس پس از کنکاشی پیرامون بروز این الگو در تهرنگ‌های معماری مسکونی، به مزیت‌هایی رجوع می‌کند که برخی از آن‌ها نقش اساسی در تداوم الگوی چهارصفه و توسعه آن به عنوان یک جزء فضا داشته‌اند. این مزایا عبارتند از خلق یک ریز اقلیم مطبوع در منطقه خشک صحرایی، فضایی گشاده در مساحت کوچک میانسرا، الگویی هندسی که پیاده‌سازی اهداف سازه‌ای را بسیار ساده می‌کند و همچنین کارکردهای متنوعی که می‌توان در فضای مرکزی چهارصفه به آن پرداخت. این تحقیق به روشنی توصیفی و تحلیلی براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، پس از مرور و نمایش تهرنگ‌های چهارصفه در معماری مسکونی، رد پای آن را در فضاهای متنوعی مانند حوضخانه، تالار و برخی دیگر از فضاهای پیدا کرده و الگوهای متنوع چهارصفه را در تهرنگ‌های فرضی و با مقیاس‌های مختلف ارایه می‌کند. شهرهای بشرویه و طبس در خراسان، نمونه‌های خالص‌تر و جامع‌تری از کهن الگوی چهارصفه را در خود دارد که عبارت است از خانه‌هایی درونگرا همراه با یک حیاط مرکزی کوچک و چهار ایوان در پیرامون آن؛ در حالی که خانه‌های زواره، دارای الگویی پایه با فضای مرکزی سرپوشیده است که برای توسعه و تکامل در خانه‌های بزرگ و ظهور در حوضخانه آماده شده است. در خانه‌های حیاطدار فلات مرکزی ایران، الگوی چهارصفه در حیاط ناپدید می‌شود و در فضاهای جزء پدیدار می‌شود، حوضخانه شکل اصلی بیان الگوی چهارصفه در این خانه‌هاست.

واژگان کلیدی: تنوع، چهارصفه، معماری مسکونی، مناطق گرم و خشک.

* عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه مرمت. gholami.sttu@yahoo.com

** عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه مرمت.

مقدمه

۱۵۰

سؤالات پژوهش

مقاله حاضر در پی پاسخ به سوالات ذیل است:
الگوی فضای چهار صفحه به چه صورت در طرح خانه‌های کوچک و بزرگ مناطق گرم و خشک ایران مورد استفاده قرار گرفته است؟

کارکردهای مختلفی که طرح چهار صفحه به واسطه حضور در معماری مسکونی یافته، چه بوده است؟

روش‌شناسی پژوهش

در پژوهش حاضر روش جمع‌آوری اطلاعات، میدانی، اسنادی و کتابخانه‌ای است و پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی تدوین شده است. نمونه

الگوهای چهارصفه، از شهرهای میبد، اردکان، زواره، طبس، بشرویه و سیزوار به عنوان شهرهای کوچک و بیزد و اصفهان به عنوان شهرهای بزرگ حاشیه کویر گردآوری شده‌اند.
پیشینه پژوهش

در دوره معاصر استاد محمدکریم پیرنیا یکی از معدود پژوهشگرانی است که در مورد خانه‌ها و به خصوص فضای چهارصفه، مطالعاتی را انجام داده که این مطالعات در کتاب‌های "آشنایی با معماری اسلامی بناهای درونگرا" به کوشش غلامحسین معماریان و "خانه، فرهنگ و طبیعت" توسط محمدرضا حائری انعکاس یافته است. همچنین در کتاب "زواره نمادی از اسطوره کویر" نوشته علی غفاری، کتاب "ساخت معماری و شهر در اقلیم گرم و خشک ایران" نوشته محمود توسلی، "طبس شهری که بود" نوشته یعقوب دانشدوست و کتاب "میبد شهری که هست" به کوشش عیسی اسفنجاری نمونه بناهای چهارصفه ترسیم شده است، اما این مطالعات، محدود به اشاراتی کلی نسبت به خانه‌های چهارصفه است و در هیچکدام تنوع و گسترده‌گی بروز فضاهای چهارصفه در خانه‌ها به تصویر کشیده نشده است.

مبانی نظری پژوهش

شیوه‌های مواجهه با معماری ایران، چه از زاویه متداول‌لوژی و چه از زاویه ایدئولوژی، گوناگون و در معرض تکوین است. (حائری، ۱۳۸۸، ۲۶) نسرين گلیجانی مقدم در کتاب "تاریخ شناسی معماری ایران" و غلامحسین معماریان در کتاب "مبانی نظری معماری" تقسیم بندی‌هایی را در این باب مطرح کرده‌اند. (نمودار شماره ۱) پژوهش حاضر مبتنی بر نگرشی است که جنبه‌های اقلیمی، فرم و فضا را مورد توجه قرار می‌دهد.

تاریخ طبرستان که مؤلف آن در قرن ۶ و ۷ ه.ق می‌زیسته است، چهار صفحه به عنوان عمارت اصلی در فضای باغ توصیف شده است: «در میان آن باغ بر سر زمین، چهار صفحه و تاب خانه سه دله بام بر بام ساخته که بی‌نظیر چون خورنق و سدیر بود» (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶، ۱۲۳) در میان منابع تاریخی، دو کتاب ارزشمند تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد متعلق به دوره تیموری، بیشترین اشاره را به چهارصفه داشته‌اند که به نمونه‌هایی اشاره می‌شود: «در محله مذبور، قریب خانه موصوف، خانه عالی و چهار صفحه و حوضخانه و سرابستان که آب نرسوآباد در آن جاری است ساخته و به غایت منزلی خوش و خرم است.» (جعفری، ۱۳۸۴، ۶۱) «در سال احدی و اربعین و ثمانماهه قریب مسجد، خانقاہی عالی ساز کرد و چهار صفحه روی در هم آورده، و در میان خانقاہ حوضی وسیع ساخته که آب خیر آباد دهوك در آن جاری است و هر بامداد آش به فقره دهنده.» (کاتب یزدی، ۱۳۸۶، ۹۰) و «مدرسه عالی دو طبقه مزین به کاشی و نقاشی ساخت و چهار صفحه جهت مسکن فقرا ترتیب کرد (همان، ۱۳۰) و ... در کتاب مرآت الاحوال جهان نما، می‌خوانیم: «به در آن زیرزمین آمدم و قریب به شصت زینه پائین رفتم، چهار صفحه نمودار شد، چون داخل آن شدم دیدم که هر صفحه قریب بیست ذرع عرض و طول دارد و در هریک شمع‌های دو ذرعی روشن بود.» (کرمانشاهی، ۱۳۷۳، ۲۹۶) «کلیسا چهار صفحه داشت، هر صفحه‌ای هشت ذرع در هشت ذرع، شش ذرع ارتفاع، وسط هم هشت بود، لیکن تقریباً دوازده ذرع ارتفاع داشت» (وزیر وظایف، ۱۳۸۶، ۴۹). از توصیفات ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت کهن الگوی چهارصفه، گاه به عنوان فضای اصلی، نقش محوری را در سازماندهی بنها داشته و سایر فضاهای به تبعیت از آن شکل گرفته‌اند و گاه در سازماندهی سایر فضاهای، نقشی اساسی نداشته و جزیی از بنا بوده است.

۱. نگرش‌ها به تاریخ معماری

نگرش تاریخی
نگرش معمارانه
نگرش هنرشناسانه
نگرش باستان‌شناسانه
نگرش تئیسی

۲. نگرش‌ها در نقد معماری

نگرش اقلیمی
نگرش شکلی
نگرش تاریخی- تکاملی
نگرش فضایی
نگرش فرهنگی- اجتماعی
نگرش معنایگرایی

ن ۱. حوزه‌های تکاپوی پژوهش حاضر در نمودار ارتباطی نگرش‌های مختلف به تاریخ معماری و معماری. مأخذ: ۱. گلیجانی مقدم. ۱۳۸۴، ۲. معماریان. ۱۳۸۴ تنظیم: نگارندگان.

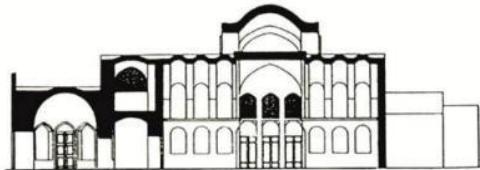
بررسی فضاهای چهارصفه در منابع تاریخی

در بسیاری از آثار منظوم و منتشر عرفا (به‌ویژه در قرن هفتم) و اندیشمندان و در کتب بسیاری چون کتب اخلاق و از جمله اخلاق ناصری می‌توان به مبانی نظری ساخت خانه ایرانی رسید (قاسمی سیچانی، معماریان، ۱۳۸۹، ۸۸) از کتبی که به فضای چهارصفه اشاره کرده است می‌توان به کتاب محاسن اصفهان اثر مافروخی اصفهانی، متعلق به دوره سلجوقی، اشاره کرد: «سرای خواجه نه در عراق بلکه در آفاق، به اتفاق و وفاق، نه از راه نفاق و شقاق، سرایی عالی، مشتمل بر چهار صفحه، هریک صفحه نیم کار چرخ گردان» (مافروخی اصفهانی، ۱۳۸۵، ۸۶) مطابق این توصیف، چهارصفه بخش اصلی سرا در انتظام و سازماندهی فضایی است. در کتاب

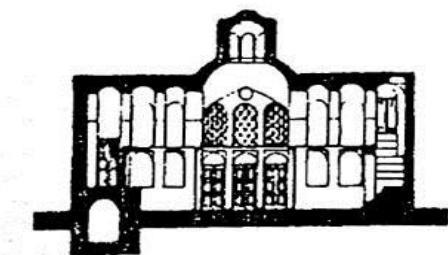
بررسی الگوهای معماری در مناطق گرم و خشک الگوهای زواره

ت ۱. انواع مختلف تهرنگ‌های چهارصفه در زواره.
مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.

ت ۲. نوع پوشش فضایی چهارصفه به‌وسیله چهارتاقی در خانه سلامتی. مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.

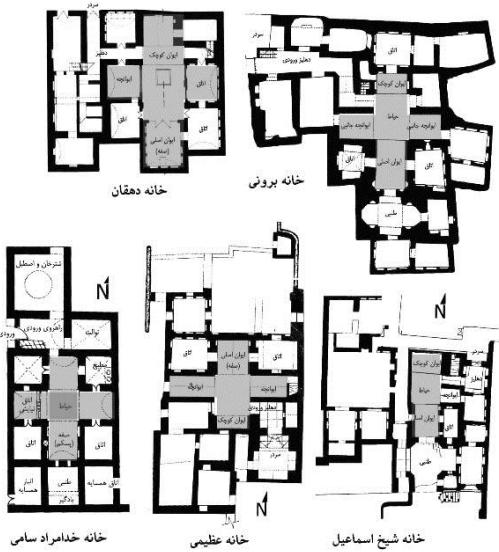

ت ۳. نوع پوشش فضایی چهارصفه به‌وسیله کلاه فرنگی در خانه گجی. مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.

خانه‌های حوضخانه‌ای، کمتر دارای فضای چهارصفه می‌باشند و حیاط، عنصر محوری نظام دهنده به فضاهای خانه را عهده‌دار شده است. این جایگزینی وظیفه در خانه‌های حوضخانه‌ای از چهارصفه به حیاط مرکزی، یکی از نشانه‌هایی است که در مورد ریشه‌یابی و ظایف

در بافت زواره، خانه‌های مختلفی با سبک‌های مختلف در سازماندهی تهرنگ دیده می‌شود لیکن سبک‌های چهارصفه و حوضخانه‌ای، اصلی‌ترین آن‌هاست که ترکیبی از این دو نیز در برخی از آن‌ها مشاهده می‌شود (غفاری، ۱۳۷۹، با اقتباس). خانه‌های چهارصفه معمولاً بادگیر ندارند و در مرکز چهارتاقی روزنه نورگیر و هواکش قرار دارد و یا چهار سوی مربع وسط باز است (توسلی، ۱۳۹۱، ۱۰۷). حوضخانه در حقیقت خانه تابستانی است که در آن حوض باشد و بیشتر همراه با فواره بوده است. مهمترین الگوی مورد استفاده در حوضخانه‌ها، شکم دریده است (زنديه، پروردی نژاد، ۱۳۸۹، ۱۴). در سبک خانه‌های چهارصفه، فضای مرکزی و اصلی خانه چهارصفه می‌باشد. آنچه که غیر از خانه دیده می‌شود همگی نتیجه گسترش مرحله به مرحله ساختمان و الحالات مختلف تاریخی است که با وجود نظم در نما، تهرنگ این خانه‌های در بخش‌های بیرون از چهارصفه، نظم و محوریت خاصی را نشان نمی‌دهد و این موضوع دال بر گسترش تدریجی خانه از فضای چهارصفه به سمت بیرون می‌باشد. این گسترش عمدتاً در راستای تقریبی جنوب و شمال و در امتداد رون اصلی بنا بوده است (تصاویر شماره ۱). پوشش فضای مرکزی چهارصفه‌ها در این شهر بر دو نوع می‌باشد. الف) تاق کلمبویی که مستقیماً بر روی زمینه فضای مرکزی چهارصفه قرار گرفته و بدیهی است نورگیر آن باستی به صورت یک کلاه فرنگی در بخش مرکزی این پوشش ایجاد شود. ب) چهار تویزه روی جرزها قرار گرفته که روی آن، یک تاق کلمبو تکیه داده است (تصاویر شماره ۲ و ۳).

که در پایگاه پژوهشی شهر تاریخی مبید انجام شده، نشان داده شده است. طبیعی اتاق اصلی نشیمن این خانه‌هاست که در امتداد ایوان جنوبی قرار گرفته و به منزله شاهنشین این خانه‌ها بوده است (تصویر شماره ۵).

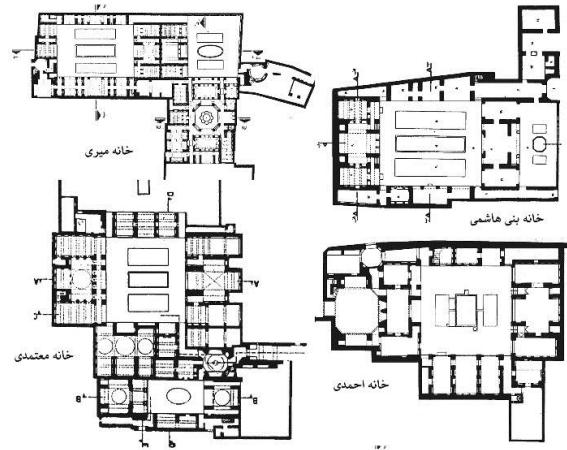

ت ۵. تهرنگ‌های دو صفة و چهارصفه در مبید و مزرعه کلانتر همراه با کارکرد فضاهای مأخذ: ذاکر عاملی، ل. اسفنجاری، ع ۱۳۸۵.

چنانکه مشاهده می‌شود فضاهای اصلی این خانه‌ها در پیرامون ایوان شمالی و جنوبی شکل گرفته و برخی از فضاهای خدماتی نیز در دو سوی حیاط قرار گرفته‌اند. کلیت خانه‌های مبید و یزد را محوری شمالی و جنوبی تعیین می‌کند و ایوان شمالی و جنوبی بیشتر قابل لمس می‌باشد. خانه‌های چهارصفه در منطقه یزد، بیشتر در مزرعه کلانتر قابل مشاهده می‌باشد که گفته شده متعلق به زرتشتیان بوده است (تصاویر شماره ۶ و ۷).

چند خانه کوچک مورد بررسی در اردکان و عقدا، دارای محور شمالی جنوبی بوده و فضاهای در پیرامون این محورها، ایجاد شده‌اند (تصویر شماره ۸).

کارکردی و هندسی کهن الگوی چهارصفه از آن سخن خواهد رفت. برخی از خانه‌های زواره نیز، ترکیب دو الگو را با یکدیگر نشان می‌دهد که نشان از رشد متوازن اندام‌های خانه بعد از احداث چهارصفه دارد^۲ (تصویر شماره ۴).

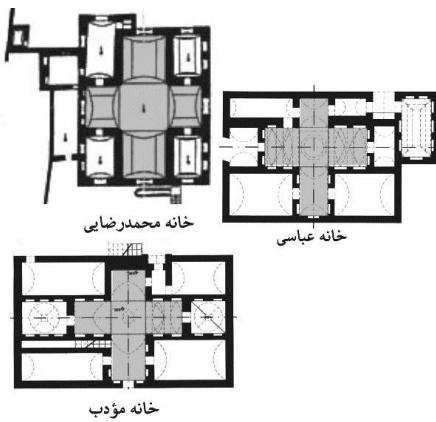
ت ۴. نمونه تهرنگ‌های غیرچهارصفه در زواره.
مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.

الگوهای کهن منطقه یزد (مبید و اردکان)

شهرهای اردکان و مبید که امروزه دیوار به دیوار یکدیگر قرار دارند، هرچند از مجاورت جغرافیایی برخوردارند اما از نظر تاریخی با یکدیگر قابل مقایسه نبوده و در طول تاریخ چند سده خود، روابط متقابل گوناگونی را تجربه نموده‌اند. آثار متعددی از سده‌های پیش از اسلام شهر مبید بر جای مانده است اما غالب منابع، قدمت اردکان را پس از اسلام می‌دانند (کلانتری خلیل آباد، ملا حسینی اردکانی، ۱۳۹۱، ۴۳). خانه‌های پیش از صفوی مبید، عمدهاً دو صفة‌اند. عرض حیاط به اندازه عرض ایوان تعریف شده و در موارد محدودی، همراه با جرزهای کناری ایوان پهنا دارد. کارکردهای دقیق فضاهای در این خانه‌ها، با توجه به مطالعات میدانی

الگوهای کهن طبس و بشرویه

طبس شهری است در جنوب خراسان و از سرسبزی و خرمی خاصی در میان شهرهای کویری مشابه خود برخوردار است. برای نمونه با نگاهی مقایسه ای به بشرویه، با وجود آنکه یکی از ویژگی های خانه ارتباط آن با درختان و آب است، به ندرت خانه ای را می توان یافت که درختی در آن وجود داشته باشد (مروج تربیتی، حسینی، ۹۲، ۱۳۹۲). شهر طبس در زلزله سال ۱۳۵۷ از میان رفته و نمونه های اندکی در آبادی های پیرامون آن از میراث معماری اش بر جای مانده است. از پنج نمونه بررسی شده، سه نمونه، کاملاً فضاهایی چهارصفه داشته و یکی از دو نمونه دیگر، در محور بندی و آرایش و چیدمان فضاهای در تهرنگ، سبک چهارصفه را پیش گرفته، اما در شکل کامل خود، طور دیگری ظاهر شده است (تصویر شماره ۹).

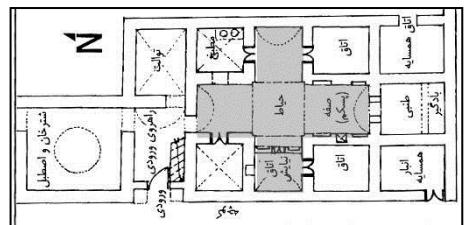

ت ۹. حیاط های چهارصفه و خانه های کوچک طبس.
مأخذ: پایگاه اسنادی ایرانشهر پدیا - فرهنگستان هنر ایران.

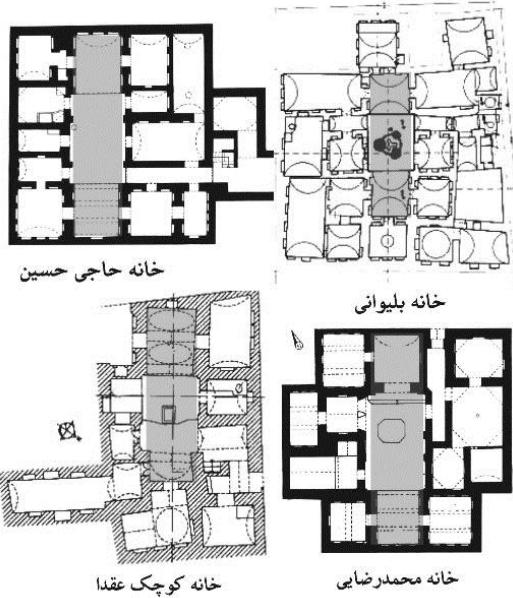
زواره در نوشه ها و اسناد مختلف، شهر چهارصفه ها معرفی شده است لیکن آنچه که در زواره قابل مشاهده است، این الگوی کهن را در وضعیت اصلی خود نشان نمی دهد. ظاهر تکامل یافته این معماری و اندام هایی الحاقی که بعضاً تناسبی با حالت اولیه ندارد، نشان می دهد که الگوی چهارصفه در این محل، در حالت بدوى و اولیه

ت ۶. خانه های چهارصفه در عکس هوایی روستای مزرعه کلاتر در نزدیکی بزد مأخذ: گوگل.

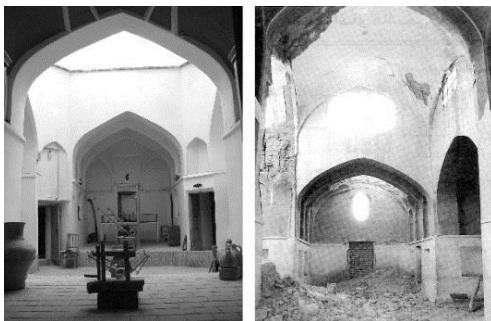

ت ۷. خانه خدامراد سامی، یکی از خانه های چهارصفه در مزرعه کلاتر. مأخذ: اسفنجاری، ۱۳۸۵.

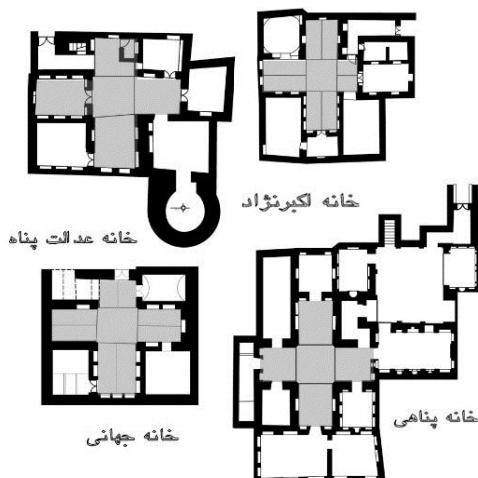
ت ۸ خانه های دو صفة اردکان و عقدا. مأخذ: پایگاه اسنادی ایرانشهر پدیا - فرهنگستان هنر ایران.

خالص تری دارند. حفره حیاط مرکزی، در عکس هواپی خودنمایی می‌کند و نشانه‌های تاق آهنگ در چهار جبهه آن قابل مشاهده است. حیاط‌های کوچک این خانه‌ها، نشان‌دهنده خانواده‌های مختصر و کوچک می‌باشد. کارکردهای مختلف این فضاهای نیز در پژوهش‌های قبلی تعیین شده است (تصویر شماره ۱۱).

ت ۱۱. مقایسه فضای چهارصفه در خانه‌های بشرویه (خانه ملاعبدالله؛ سمت راست) و زواره (خانه‌هاشمی نسب؛ سمت چپ). مأخذ: پایگاه استادی ایرانشهر پدیا- فرهنگستان هنر ایران.

آن ایجاد نشده است. منطقه‌ای که الگوی چهارصفه در حالت ابتدایی و کهن خود، در تعداد فراوان ساخته شده، بشرویه بوده است. این شهر با بافت متراکم و فشرده خود، الگوی واحدهای مسکونی کوچک با سبک‌های معماری پیش از دوران صفویه می‌باشد (تصویر شماره ۱۰).

ت ۱۰. تهرنگ برخی از خانه‌های چهارصفه.
مأخذ: پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بشرویه.

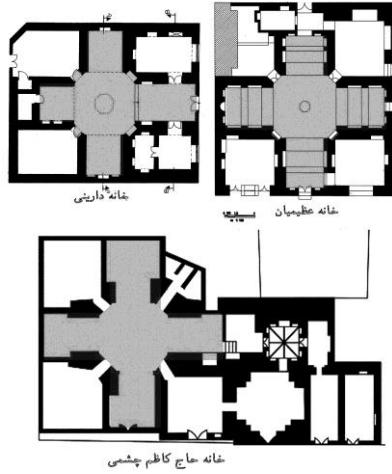
پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بشرویه

الگوهای مختلفی در خانه‌های بشرویه دیده می‌شود که کلیه الگوهای مورد بحث در بالا را پوشش می‌دهد. به همین دلیل، بشرویه یک تاریخچه کامل از تحول مرحله به مرحله معماری مسکونی ایران از پیش از دوران صفویه تا انتهای دوره قاجار می‌باشد زیرا آهنگ تحولات از این دوره در بشرویه کنتر شده و خانه‌هایی که تا دوره پهلوی دوم ساخته شده‌اند از همان نظام معماری به وجود آمده در دوره قاجار تبعیت می‌کنند. بیشترین خانه‌های بشرویه همان سبک‌های کوچک چهارصفه و دوصفه می‌باشد که در تعداد فراوان در این شهر ایجاد شده است. خانه‌های چهارصفه بشرویه نسبت به آنچه که در زواره مشاهده می‌شود، بیان

الگوهای سبزوار

سبزوار شهری است واقع در منطقه‌ای که تپه‌های باستانی، آثار مکشوفه پیرامون آن و وجود آتشکده آذربرزین مهر، حکایت از سابقه تمدن در این منطقه دارد اما از مسکون بودن سبزوار امروزی اطلاعاتی در دست نداریم (پاکزاد، ۱۳۹۰، ۱۴۴). از خانه‌های تاریخی سبزوار و مناطق پیرامونی آن، با وجود تخریب‌های گسترده، اطلاعاتی باقی مانده است که کهن الگوی چهارصفه را در اشکال مختلف نمایش می‌دهد، به‌طور مثال در خانه عظیمیان و خانه دارینی (که متأسفانه تخریب شد) کهن الگوی چهارصفه، بیانی خالص‌تر دارد. خانه حاج کاظم چشام، الگوی چهارصفه را با دخل و تصرف و الحالات بعدی نشان می‌دهد و در خانه-باغ اسکویی در نزدیکی شهر سبزوار، چهارصفه

به عنوان جزیی از یک کل، انتظام یافته و سازماندهی شده است (تصویر شماره ۱۲).

ت ۱۲. الگوهای متنوع از خانه‌های چهارصفه سبزوار.
مأخذ: نگارنده‌گان.

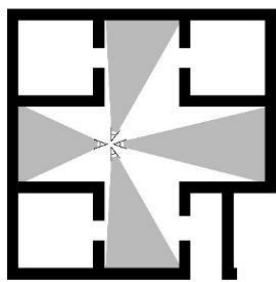
مزیت‌های چهارصفه

ایجاد فضای معتمد در اقلیم خشک کویر

حياط‌های کوچک، آفتاب کمی را به خود اختصاص می‌دهند و ترکیب متعادلی از آفتاب و سایه را در اوقات مختلف روز و سال به درون خانه سازیز می‌کنند. در این مورد خانه‌های دو صفحه نیز پاسخگو بوده‌اند.

گشایش فضا در مساحت کم حیاط مرکزی

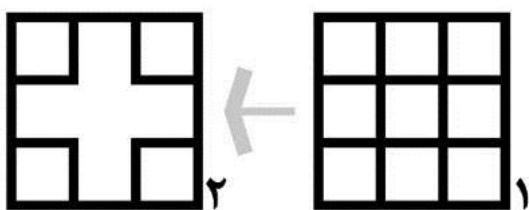
حیاط کوچک، وسعت دید ناقصی دارد و مانند حفره و چاله‌ای کوچک و عمیق می‌باشد که روی یک سطح وسیع کنده شده است. ایوان‌های چهار طرف، حد انتهایی را در میدان دید بالا برده و موجب گشایش کلی فضای کار می‌شوند (تصویر شماره ۱۳). این موضوع در برخی از خانه‌های دو صفحه می‌بینیم، عملی شده است. زیرا در طرفین شرقی و غربی حیاط مرکزی، ایوانچه‌های کوچکی ایجاد کرده و برخی از فضاهای خدماتی خانه را در آنجا عرضه کرده‌اند.

ت ۱۳. ایجاد دید و گشایش همراه با انتظام فضایی در چهارصفه‌ها. مأخذ: نگارنده‌گان.

ایجاد الگوی هندسی با چیدمان چلپایی

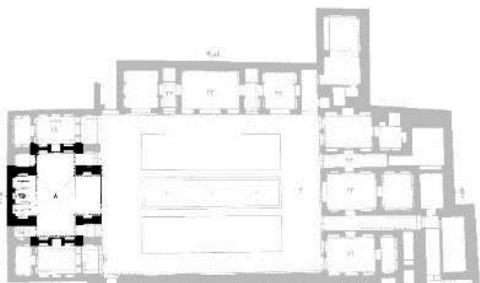
آنچه که تحت عنوان چهارصفه مشهور شده است، یک ترکیب از نه واحد فضایی است که با تقسیم هر ضلع یک مربع به سه قسمت، حاصل می‌شود. واحدهای مرکزی، فضای مرکزی چهارصفه است. واحدهای وسطی هر ضلع، نشان‌دهنده هر صفحه و واحدهای گوشی‌ای نشان‌دهنده چهار اتاق گوشی‌ای است که به‌نوعی می‌تواند از صفحه‌ها یا همان ایوان‌ها، ورودی داشته باشد. وقتی که ابعاد حیاط مرکزی با ابعاد دهانه ایوان‌های طرفین خود، یکی می‌شود، تنظیم هندسه فضای مرکزی خانه که همان حیاط است برای معمار که معمولاً با کارفرما یکی است، ساده‌تر می‌باشد. این موضوع باعث تقویت جنبه‌های هندسی در یک معماری ارگانیک می‌شود (تصویر شماره ۱۴). اگر بخواهیم این چیدمان چلپایی را محور قرار دهیم، بایستی اثری از این فضا را در مجموعه‌ای از خانه‌های کویری مشاهده کنیم.

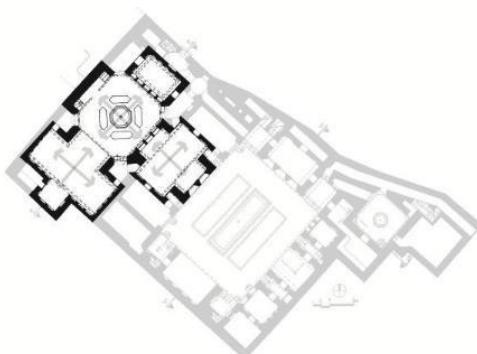
ت ۱۴. طرح خانه‌های چهارصفه براساس یک الگوی هندسی. مأخذ: نگارنده‌گان.

حياط و فضاهای خانه راه می‌داده‌اند، بزرگی حیاط، موجب گرمت شدن کلی فضای خانه می‌گردید. لذا نیاز به فضایی دیگر شکل می‌گیرد، که علاوه بر ایجاد آب و هوايی مطبوع، خاطره آن فضای قبلی را شکل می‌دهد و این همان چیزی است که قدیمی‌ترها به آن چهارصفه^۴ می‌گفته‌ند و ما امروز آنرا حوضخانه می‌نامیم.

هم در خانه‌های زواره و هم در خانه‌های بشرویه این موضوع مشترک دیده می‌شود که خانه‌هایی که حیاط منتظم و بزرگی دارند، به جای چهارصفه دارای فضایی دیگر به عنوان حوضخانه‌اند. این بدان معنی است که فضای حوضخانه، اصلی‌ترین نمود چهارصفه را پدیدار می‌کند. حوضخانه، گاه در جبهه شمالی در یکی از گوشه‌های خانه و گاه در جبهه جنوبی در پشت ایوان اصلی قرار می‌گیرد (تصاویر شماره ۱۶ و ۱۷).

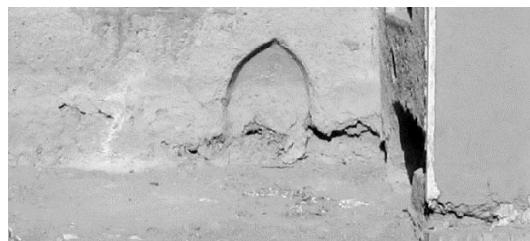
۱۶. الگوی چهارصفه در تالارهای ایوان جنوبی در یزد؛ خانه اردکانیان. مأخذ: گنجامه.

۱۷. چیدمان چلپایی فضاهای و تنظیم فرم و هندسه بقیه تهرنگ در ارتباط با آن؛ خانه ملک، یزد. مأخذ: گنجامه.

کارکرد فضای چهارصفه

خانه‌های چهارصفه و دو صفة محل کار اهالی خانه نیز بوده است و آثار گود برک بافی و گلیم بافی نیز در ایوان اغلب این خانه‌ها قابل مشاهده می‌باشد. بنابراین می‌توان فضای دو صفة و خصوصاً چهارصفه را نوعی کارگاه‌های خانگی دانست. زیرا استقرار دستگاه پارچه‌بافی در این خانه‌ها در دو محور می‌توانسته ایجاد گردد (تصویر شماره ۱۵).

۱۵. آثار گود برک بافی در خانه چهارصفه بشرویه.
مأخذ: نگارندگان. نمونه کاربرد فضای چهارصفه.

بروز چهارصفه در طرح خانه‌های بزرگ (انتقال)

چهارصفه از یک کل، به جزئی از فضای خانه)

تحولی که پیش از این برای فضای چهارصفه پیشنهاد شده است، معمولاً هارمونیک و هندسی بوده که از هم باز شده و الگوی ایوانی را ایجاد کرده است. اما خاصیت معماری ایرانی، ایجاد نوعی تعزز و شاعرانگی است که با محوریت یک یا مجموعه‌ای از چند فضای اصلی^۳ و آرایش کلیه فضاهای در ارتباط با آن حاصل می‌شود.

در طرح خانه‌های بزرگ، به طور مثال در خانه‌های یزد، الگوی چهارصفه در ایوان جنوبی و تalar پشت آن ظاهر می‌شود. در خانه‌های اصفهان، این الگو هم در حوضخانه و هم در اتاق ارسی واقع در جبهه شمالی دیده می‌شود که در برخی از نمونه‌ها نیز همان نام چهارصفه را داراست. در حیاط‌های بزرگ‌تر که آفتاب بیشتری را به درون

شیوه بروز چهارصفه در خانه‌ها براساس نمونه‌های فرضی

چهارصفه از الگوی هندسی تا الگوهای پایه

پس از بررسی خانه‌های چهارصفه در شهرهای مختلف کویری و مطابقت آن با منابع تاریخی، بروز چهارصفه را می‌توان از یک الگوی ساده هندسی تا ساختار یک خانه کامل به دو صورت کلی پیگیری کرد:

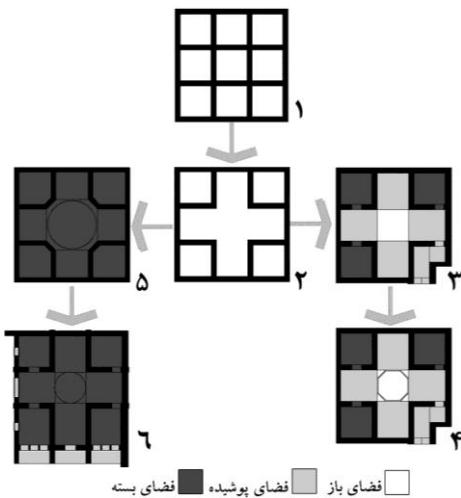
- ۱- الگوی چهارصفه با حیاطی در فضای میانی؛
- ۲- الگوی چهارصفه با پوشش بر روی فضای میانی.

همانگونه که در تصویر شماره ۱۸ نمایش داده شده، چهارصفه یک الگوی هندسی است که خانه‌های بشرویه بیانی خالص‌تر از آن را نمایش می‌دهد و با تغییراتی از جمله ساخت پوشش بر روی فضای میانی چهارصفه، می‌توان به طرحی تحول یافته دست یافت که نمونه‌های آن را می‌توان در یزد، سبزوار، زواره و ... مشاهده کرد به عبارتی طرح چهارصفه از یک فضای درونگرا با حیاطی کوچک در خانه‌های بشرویه به طرحی بروونگرا با پوششی بر روی فضای مرکزی در بسیاری از خانه‌های دیگر مناطق تبدیل می‌شود^۰ و همین مسئله، راه را جهت الحالات بعدی به فضای چهارصفه و پیمودن مسیری که چهارصفه را به عنوان جزئی از یک فضای بزرگ‌تر قرار می‌دهد، هموار می‌کند.

از الگوی پایه تا بسط فضاهای چهارصفه درون خانه‌های بزرگ

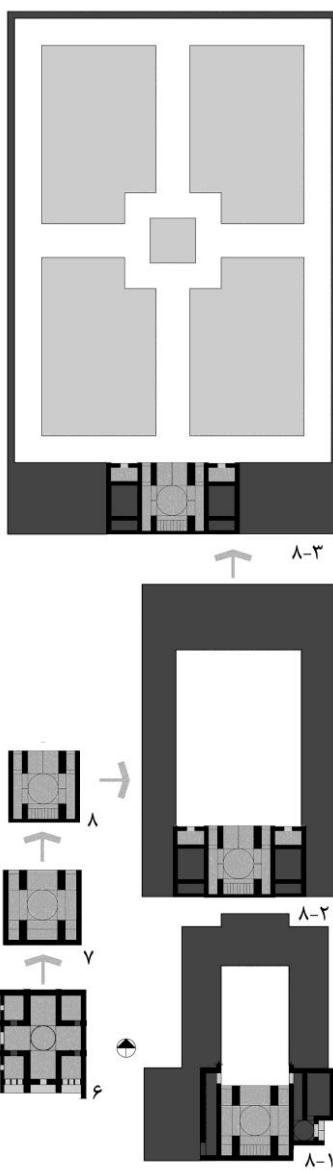
الگوی پایه‌ای که در تصویر شماره ۱۸ با شماره ۵ و ۶ مشخص شده، در طرح خانه‌های بزرگ به بخشی از خانه، مانند فضای تالار، سرداد و حوضخانه منتقل می‌شود. به صورت کلی بروز چهارصفه با توجه به تصویر شماره ۱۹ در حوضخانه‌ها به دو صورت است؛ در حالت اول الگوی پایه ۱۹-۵ با تغییراتی در گوشه‌ها از جمله ایجاد راهروهایی در هر کنج، فضای حوضخانه

و سرداد را به وجود می‌آورد (تصویر شماره ۱۹). در حالت دوم، الگوی پایه ۲۰-۶ با تحول و تبدیل به فضای ستوندار، حوضخانه‌ها را به وجود می‌آورد (تصویر شماره ۲۰). حوضخانه‌ها می‌تواند در قسمت‌های مختلف خانه قرار گیرد.

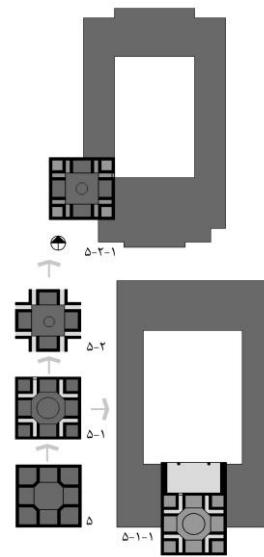

ت ۱۸. شماره ۲۰۱ طرح هندسی چهارصفه. شماره ۳ و ۴ الگوی خانه‌های بشرویه (در شهر بشرویه خانه چهارصفه، تمام خانه است و یک الگوی ناب را معرفی می‌کند، بدون دخل و تصرفات)، شماره ۵ الگوی خانه‌های یزد و سبزوار، شماره ۶ الگوی خانه‌های زواره (در شهر زواره، خانه‌های چهارصفه بررسی شده، نسبت به خانه‌های بشرویه، تحول بیشتری را با الحالات که به صورت ارگانیک و در طی چندین مرحله انجام شده، نشان می‌دهد)، از الگوی ۶ به بعد، می‌توانیم بروز چهارصفه را در الگوهای دیگر مشاهده کنیم. مأخذ: نگارندگان.

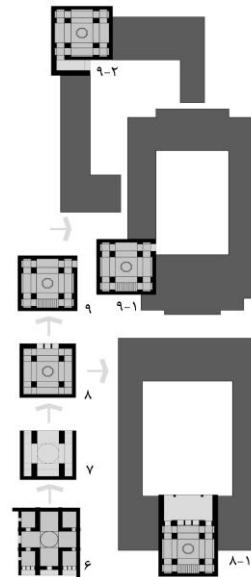
یکی دیگر از راههای بروز فضای چهارصفه در طرح خانه‌های بزرگ، انتقال چهارصفه-همان الگوی پایه زواره- به مهم‌ترین بخش از فضای مسکونی، یعنی تالار است. در این طرح، فضای چهارصفه بر روی محور تقارن قرار گرفته و فضاهای مختلف زمستان‌نشین و تابستان‌نشین را به صورت‌های مختلف به وجود می‌آورد (تصاویر شماره ۲۱ و ۲۲).

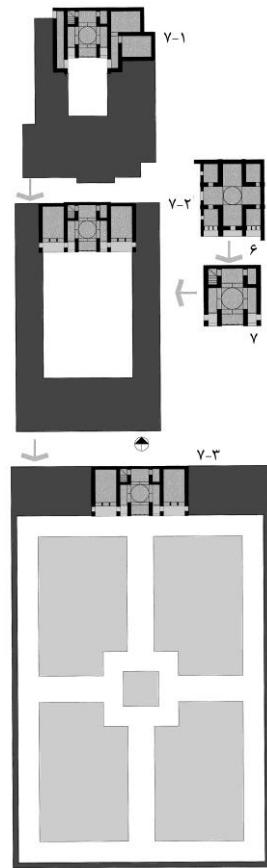
ت ۲۱. شیوه تکامل چهارصفه در ایوان تابستانی خانه و بروز آن در پیمون های مختلف از خانه تا باع، شماره ۶ الگوی پایه زواره، شماره ۷ صورت های مختلف بروز چهارصفه در قسمت تابستان نشین، شماره ۸-۱ بروز چهارصفه در خانه های پیمون متوسط، شماره ۸-۲ بروز چهارصفه در خانه های با پیمون بزرگ و شماره ۸-۳ بروز چهارصفه در عمارت تابستانی انتهای باع.
مأخذ: نگارندگان.

ت ۱۹. چهارصفه به عنوان تالار، سرداب و حوضخانه. شماره ۵، الگوی پایه ای است که با تحویل آن در گوشها، در بسیاری از خانه های موجود در مناطق کویری در قسمت تالار، سرداب و حوضخانه قابل شناسایی است.

ت ۲۰. شیوه بروز چهارصفه در حوضخانه و قرار گیری آن در جبهه های مختلف، شماره ۶، همان الگوی زواره است. شماره ۸ و ۹ بروز چهارصفه در حوضخانه های سبک اصفهان و کاشان را نشان می دهد و شماره های ۹-۱، ۹-۲ و ۸-۱ قرار گیری حوضخانه چهارصفه در بخش های مختلف خانه را به تصویر می کشد. مأخذ: نگارندگان.

ت ۲۲. شیوه تکامل چهارصفه در فضای زمستان نشین و بروز
آن در پیمون‌های مختلف از خانه تا باغ، شماره ۶ الگوی پایه
زواره، شماره ۷ بروز چهارصفه در قسمت زمستان نشین،
شماره ۱-۷ بروز چهارصفه در خانه‌های پیمون متوسط (اتاق
ارسی)، شماره ۲-۷ بروز چهارصفه در خانه‌های با پیمون
بزرگ (اتاق ارسی) و شماره ۳-۷ بروز چهارصفه در عمارت
زمستان‌نشین انتهای باغ. مأخذ: نگارندگان.

نتیجه

- مزیت‌های متعدد فضای چهارصفه، منجر به کاربرد
واسع این کهن الگوی معماری در مناطق مختلف ایران،
به خصوص در مناطق گرم و خشک می‌شود. این
مزیت‌ها عبارتند از: ایجاد فضای معتدل در اقلیم خشک
کویر، گشایش فضا در مساحت کم حیاط مرکزی،
داشتن طرح هندسی که اجرای کار و مباحثت سازه ای

را بسیار تسهیل می‌کند و کارکردهای متنوعی که
می‌توان در فضای مرکزی چهار صفحه به آن پرداخت.

- خانه کوچک چهارصفه علاوه بر تأمین نیازهای
فضایی یک خانواده کوچک، فضایی دلپذیر در خانه ایجاد
می‌کرده است که با ایجاد منظمه‌های خانوادگی دوران
صفوی و قاجار، به نفع خانه‌های بزرگ تجمعی می‌شود و
خانه‌های دو صفحه اشرافی را می‌سازد. اما حیاط‌های
بزرگتر که آفتاب بیشتری را به درون حیاط و فضاهای
خانه راه می‌داده‌اند، موجب گرم‌تر شدن کلی فضای خانه
می‌گردند. لذا نیاز به فضایی دیگر شکل می‌گیرد که علاوه
بر ایجاد آب و هوایی مطبوع، خاطره آن فضای قبلي را نیز
شکل می‌دهد و این همان چیزی است که قدیمی‌ترها به
آن چهارصفه می‌گفتند و ما امروز آنرا حوضخانه می‌نامیم.

- در شهر بشرویه می‌توان نمونه‌های خالص‌تری را از
یک کلیت خانه چهارصفه مشاهده کرد که این الگوها،
فضای چهارصفه را به صورت فضایی درونگرا با حیاطی
در مرکز آن به نمایش می‌گذارد و این در حالی است که
خانه‌های زواره، الگوی پایه‌ای است که فضای میانی آن
پوشیده شده و آمادگی بیشتری جهت بسط و انتقال به
درون خانه‌های بزرگ حول یک حیاط مرکزی را دارد.

- در خانه‌های یزد، الگوی چهارصفه در ایوان جنوبی
و تالار پشت آن ظاهر می‌شود. در خانه‌های اصفهان،
این الگو هم در حوضخانه و هم در اتاق ارسی واقع در
جبهه شمالی دیده می‌شود که در برخی از نمونه‌ها نیز
همان نام چهارصفه را داراست.

- هم در خانه‌های زواره و هم در خانه‌های بشرویه
یک موضوع مشترک دیده می‌شود و آن اینکه خانه‌هایی
که حیاط منتظم و بزرگی دارند، به جای چهارصفه
دارای فضایی دیگر به عنوان حوضخانه‌اند. این بدان
معنی است که فضای حوضخانه اصلی‌ترین نمود
چهارصفه را پدیدار می‌کند. حوضخانه گاه در جبهه

- حائری، محمد رضا. (۱۳۸۸)، خانه، فرهنگ، طبیعت، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.
- جعفری، جعفر بن محمد. (۱۳۸۴)، تاریخ یزد، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
- غفاری، علی. (۱۳۷۹)، زواره، نمادی از اسطوره کویر. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- قاسمی سیچانی، میریم؛ معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۹)، گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان، هویت شهر، سال پنجم، شماره ۷، پاییز و زمستان، تهران، ص ۸۷-۹۴.
- کاتب یزدی، احمد بن حسین. (۱۳۸۶)، تاریخ جدید یزد، امیر کبیر، تهران.
- کرمانشاهی، آقا احمد. (۱۳۷۳)، مرآت الاحوال جهان نما، انصاریان، قم.
- کلانتری خلیل آباد، حسین؛ ملا حسینی اردکانی، رضا. (۱۳۹۱)، تفاوت‌الگوی شهرسازی در میزان محله‌گرایی نواحی فرهنگی و جغرافیایی مشابه (مطالعه تطبیقی: شهرهای اردکان و میبد)، شهر ایرانی اسلامی، شماره هفتم، بهار، تهران، ص ۳۹-۵۲.
- گروه مؤلفان. (۱۳۷۸)، گنجامه: خانه‌های یزد، مرکز استناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی. گلستانی اسلامی، مقدم، نسرین. (۱۳۸۴)، تاریخ‌شناسی معماری ایران، دانشگاه تهران، تهران.
- مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد. (۱۳۸۵)، محاسب اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری، تهران.
- مروج تربیتی، خاطره؛ حسینی، آرزو. (۱۳۹۲)، بررسی علل نبود کوشک در باغ گلشن طبس، پژوهش هنر، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان، ص ۹۱-۹۹.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۴)، سیری در مبانی نظری معماری، سروش دانش، تهران.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۱)، معماری ایرانی، سروش دانش، تهران.
- مهندسین مشاور باغ اندیشه. (۱۳۸۶)، مستندسازی خانه‌های تاریخی اصفهان. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان. چاپ نشد.
- وزیر طایف، داود بن علینقی. (۱۳۸۶)، سفرنامه میرزا داود وزیر طایف، نشر مشعر، تهران.
- اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بشرویه. (۱۳۹۰).
- پایگاه اسنادی ایرانشهر فرهنگستان هنر ایران. (۱۳۹۲).

شمالی در یکی از گوشه‌های خانه و گاه در جبهه جنوبی در پشت ایوان اصلی قرار می‌گیرد.

پی‌نوشت

۱. نگارندگان اهتمام خود را به بررسی الگوی چهارصفه، فارغ از سیر تحول تاریخی گذارده‌اند زیرا مستندات در این زمینه بسیار کم و ناقص است.
۲. در اصفهان نیز در برخی از خانه‌ها، فضایی به نام چهارصفه وجود دارد که نمونه آن خانه مارتا پیترز در محله ارممنی نشین جلفا می‌باشد. این فضایی به همین نام در استناد این خانه آمده است. نمونه‌های دیگری نیز وجود دارد که در این مجال نمی‌گنجد.
۳. مانند پرده (نت) شاهد در موسیقی ایرانی.
۴. پیرمردهای قدیمی بشرویه که دیرزمانی پیشتر، خانه‌های قدیمی خود را به تیغه لودرها سپرده‌اند، وقتی می‌خواهند تعریفی از حوضخانه‌های قدیمی خود کنند، لفظ چهارصفگی (چهار صفه‌ای) را برای آن به کار می‌برند. همین افراد تعریف می‌کردند که خانه‌های کوچک چهارصفگی در بشرویه چقدر زیاد بوده و هست و این نشان می‌دهد که حوضخانه در نظر آن‌ها با چهارصفه تفاوتی نداشته است. چیزی که روزگاری همه خانه بوده و بعد از آن با عنوان بخشی از خانه ساخته می‌شده است.
۵. منظور از برونگرایی، بروونگرایی طرح کلی خانه‌های زواره نیست، بلکه بروونگرایی طرح چهارصفه در خانه‌های زواره است.

فهرست منابع

- ابن اسفندیار، محمد بن حسن. (۱۳۶۶)، تاریخ طبرستان، پدیده خاور، تهران.
- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۹۰)، تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار، آرمانشهر، تهران.
- پورزرگر، محمد رضا. (۱۳۹۰)، خانه، سنت و بازنده سازی محله جویاره اصفهان، هویت شهر، شماره نهم، سال پنجم، پاییز و زمستان، تهران، ص ۱۰۵-۱۱۷.
- توسلی، محمود. (۱۳۹۱)، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران، انتشارات پیام: پیوند نو، تهران.
- ذاکر عاملی، لیلا، اسفنجاری، عیسی. (۱۳۸۵)، میبد، شهری که هست. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان یزد.
- زندیه، مهدی، پروردی نژاد، سمیرا. (۱۳۸۹)، توسعه پایدار و مقاهم آن در معماری مسکونی ایران، مسکن و محیط روستا، دوره ۲۹، شماره ۱۳۰، تهران، ص ۲-۲۱.
- حائری، محمد رضا. (۱۳۸۸)، نقش فضا در معماری ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.